

УДК 32.329

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.14>

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЗА УМОВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ДИЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Василь Климончук

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології і міжнародних відносин, кафедра політології
вул. Шевченка, 57, 76025, м. Івано-Франківськ, Україна*

У статті здійснено політологічний аналіз кризових явищ у політичній сфері України, зокрема кризи «національної ідентичності», як її окреслюють керовані мас-медіа і значна частина політичних аналітиків, науковців, експертів, визначаються об'єктивні параметри цієї кризи, показуються можливі «кризові сценарії» розвитку зазначеного феномену у разі збереження виділених негативних тенденцій. Розглянуто проблему ідентичності, яка висвітлюється у працях представників найрізноманітніших концептуальних напрямів, котрі досліджують «національну ідентичність», ідеал – типовий зразок її відтворення, формування, розвитку. З'ясовано, чи існує оптимальна «історична і політична норма» її збереження і трансформацій, що гарантує відсутність у перспективі деструктивних політичних процесів в Україні.

Досліджено, що структурно кризу української ідентичності можна порівняти із кризами в розвинених європейських країнах, попри те, що в них інколи сильніше діють дещо інші фактори: не завжди контрольована міграція в європейські країни, зіткнення загальноєвропейських інтеграційних і національних цінностей тощо. Констатовано, що сутність кризи національної ідентичності в європейському масштабі за структурними параметрами багато в чому є аналогічною кризі в Україні. Якщо Україна болюче переживала розпад СРСР і «соціалістичного табору», то Західна і Центральна Європа, заперечуючи проамериканську «західність» і прагнучи більшої самостійності в НАТО, болісно шукає свій сучасний історичний проєкт, незалежний від США, який не підірвав би основ європейської безпеки та національної ідентичності. Європа прагне знову відкрити себе у новій якості, як і Україна, яка змушена не тільки відкривати себе у новій якості «європейської нації», а й шукати стратегії національної безпеки, щоб у цій якості себе зберегти.

Розглянуто суспільно-політичні процеси в Україні за умов російсько-української війни й основні світоглядні передумови російської агресії проти України. Прогнозовано концепт майбутнього української нації за умов сучасних геополітичних викликів.

Ключові слова: ідентичність, національна ідентичність, деструктивність політичних процесів, європейська ідентичність, криза ідентичності, національні цінності, стратегії національної безпеки, геополітичні виклики.

Постановка проблеми. Політичні процеси сучасної України, які характеризуються безпрецедентною конфліктогенністю і побудовані на основі мовних, релігійних, історичних, політичних, соціокультурних, етнічних та інших ціннісних вподобань, впливають на конфлікт ідентичностей. За умови воєнної агресії на окремих територіях Донецької та Луганської областей та окупації Криму російськими військами проблема ідентичності набула більш виражених і деструктивних форм. Питання, що раніше виражали риторичний характер, стали основою конфлікту й умовною причиною збройного вторгнення, а саме уявний розподіл на «свої / чужі», «вони / ми», «порятунок своїх» були використані як підстава до дій і втручання.

Новітні виклики, які маніпулюють свідомістю громадян, постають під час виборчих кампаній представників низки політичних сил, котрі через програмні ідеологеми формують деструктивну пропозицію щодо федералізації України, відмови від євроінтеграційного вибору, позитивного ставлення до країни агресора, дискредитації влади щодо її спроможності. Не менш агресивною є діяльність керованих ЗМІ, що пропагують міфічні ідеї та несуть інформаційний розкол у суспільстві.

Маніпуляції суспільною свідомістю утруднюють демократичні зміни, гальмують процеси укріплення інститутів української державності, унеможливають консолідацію еліти й самоорганізацію всього суспільства на демократичних засадах. Реальною загрозою є те, що замість єдиного, соборного й цілісного суспільства може з'явитися суспільство контрідентичностей із притаманною йому політичною та ціннісною «ксенофобією» і, відповідно непрогнозованими перспективами [1, с. 5].

На основі аналізу кризи національної ідентичності в Україні через співвіднесення «локального» й «універсального» (Україна – Світ, Європа, Євразія), конфлікту й інтеграціоністських сценаріїв (західний вектор, «багатовекторність», східний вектор) та ізоляціоністських концепцій «повного нейтралітету» показується, що й «похід» у Європу, і багатовекторність, і «повний нейтралітет» за сучасних умов мало здійсненні. Що ж стосується «східного» інтеграціоністського сценарію, то його історична безперспективність для України полягає у непрорахованій підключеності до несумісного з інтересами України як незалежної держави історичного проекту, оскільки неоімперська доктрина Росії (офіційно проголошена) заснована на принципах і цінностях, протилежних тим, які домінують в українському соціумі. Однією з національних небезпек для України є невщухаюча дискусія між прибічниками концепції політичної (або громадянської) нації й етнічної моделі нації, «спрацювала» чи «не спрацювала» національна ідея тощо. Ми дотримуємося позиції підтримки теорій політичної (або громадянської) нації, яка ефективно працює в багатьох країнах світу, особливо поліетнічних. Теорія української політичної нації є протилежною «радянському проекту»: вона пропонує шлях «втягування» різних рівноправних етносів, які проживають в Україні, в орбіту українства як «спільного проекту», української мови та культури як провідних, але рівних із іншими; зорієнтована на створення міцної держави без етнічних конфліктів.

Із проаналізованих сценаріїв формування національної ідентичності в Україні (і загроз її національній безпеці у вигляді потенційного розколу країни) у формі сценарію «етнічної нації» можна зробити висновок, що вихід за межі зазначеного сценарію можна знайти на шляхах усвідомлення того факту, що, по-перше, дзеркальна симетричність згаданих нами двох сценаріїв пов'язана з тим, що обидва вони виступають похідними від інтеграціоністських стратегій, і, по-друге, реалізація сценарію української політичної нації залежить не від гіпотетичного третього шляху, а від політичної волі влади з реалізації стратегії підпорядкування інтеграціоністського проекту (або проектів) «національної ідентичності» (а не навпаки). Сказане означає, що інтеграціоністський проект прямо впливає з реалізації універсального компонента «національної ідеї», тобто того, яким чином «нація» консолідується у межах глобального «історичного часу» і бачить себе у межах «Великої Історії», як держава підтримує громадянина (а не «етнічну фігуру»), незалежно від його етнічної належності, а він – державу [2, с. 70–71].

Вибір же цього універсального виміру не пов'язаний із протиставленням «етнічна нація / політична нація» (це протиставлення перебуває на рівні «локального» виміру), дискусіями, інколи безплідними, але лежить на рівні більш глибинних «метафізичних» передумов.

Необхідно враховувати, що суспільний організм є настільки складною живою системою, що не може змінитися в одну мить, оскільки демократичні перетворення повинні бути не тільки інституалізовані, але, найголовніше, повинні усвідомлюватися більшою частиною населення. Кардинальні суспільні зміни пов'язані не тільки з утворенням нових політичних демократичних інститутів, але й із їхньою ефективністю, їхнім впливом на конкретні долі мільйонів людей зі своїми проблемами та можливостями знайти себе в новому демократичному суспільстві та прийняти його.

Криза ідентичності в системах, що трансформуються, особливо в її затяжному варіанті, несе реальну загрозу повернення до застарілих політичних форм та інститутів, зростання сепаратизму, аж до розпаду держави, громадянського протистояння і непокори. Вона є своєрідною точкою біфуркації суспільного розвитку і може супроводжуватися тривалими та виснажливими для суспільства «війнами за ідентичність», може бути значною перешкодою суспільної стабілізації та єдності суспільства щодо цінностей і цілей його розвитку [3, с. 5–6].

Таким чином, через розуміння політичної ідентичності як найважливішого ресурсу суспільного розвитку, як каталізатора суспільних змін можна стверджувати, що процес політичної ідентифікації відіграє основну роль в об'єднанні зусиль людей для вирішення суспільно значущих завдань, у забезпеченні життєдіяльності політичних інститутів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки категорія «ідентичність» є міждисциплінарною категорією, у соціогуманітарному знанні (філософії, психології, соціології, культурології, етнології та ін.) накопичено широкий пласт концептуальних підходів до її визначення. Політологічний аналіз ідентичності наведено у роботах Г. Беста, З. Брандта, Е. Еріксона, Ж. Дерріда, М. Кастельса, К. Касторіадіса, Е. Сміта, А. Степана, Д. Стоукса, Б. Страта, І. Тимофєєва, А. Турена, Ф. Фукуями, Ю. Хабермаса, С. Хантінгтона, Ф. Черутті та ін.

Аналіз політичної ідентичності в зарубіжній і вітчизняній літературі дозволив визначити основні напрями в дослідженні політичної ідентичності, виявити найбільш актуальні акценти та тенденції. Продуктивне дослідження особливостей і закономірностей становлення ідентичності як ціннісної основи світогляду можливе в контексті наукових пошуків у сфері соціокультурного аналізу культури повсякденності (П. Бурдьє, І. Гофман, Е. Грусель, Г. Зіммель, А. Шютц), проблеми ментальності та менталітету (Г. Гачев, А. Гуревич, М. Каган, К. Соколов, Ю. Солонін), ідентифікації та самоідентифікації (М. Бердяєв, Н. Лоський, В. Розанов, Е. Трубіна) [4, с. 437].

Також велику увагу аналізу концепту політичної ідентичності приділено в роботах українських авторів: А. Астаф'єва, Т. Воропай, О. Добржанської, О. Картунова, А. Колодій, А. Калакури, М. Кармазіної, Л. Нагорної, Г. Палій, Н. Паніної, О. Рафальського, М. Розумного, З. Семчука, М. Степико, Ю. Тищенко, М. Юрія, Л. Шимченко та ін.

Постановка завдання. В основі наукових розвідок лежить розуміння політичної ідентичності як найважливішого ресурсу суспільного розвитку, як каталізатора суспільних змін. Стверджується, що процес політичної ідентифікації відіграє основну роль в об'єднанні зусиль людей для вирішення суспільно значущих завдань, у забезпеченні життєдіяльності політичних інститутів. Тому основною **метою дослідження** стали: аналіз стану політичної ідентичності в сучасному українському суспільстві як реальності та як наукової проблеми; виявлення основних суперечностей політичної ідентичності українців, природи та чинників їхнього формування; визначення перспектив і стратегії становлення колективної загальнодержавної ідентичності на основі демократичної консолідації українських громадян, протистояння військовій агресії та сучасним геополітичним викликам.

Виклад основного матеріалу. З появою незалежної національної держави виникла потреба українського суспільства в консолідованій політичній ідентичності, розвиток якої вимагав зміцнення внутрішньої єдності населення за допомогою конструювання нової моделі ідентичності, здатної замінити колишню радянську. Невизначеність загальнонозначущих цілей (особливо у 90-х рр.), поліетнічність населення України, наявність регіональних соціокультурних відмінностей, труднощі трансформаційних процесів і реформ, відсутність спільних пріоритетів у питаннях внутрішньої та зовнішньої політики в українському політикумі й у суспільстві загалом загальмували процес консолідації громадян України.

Характерною особливістю процесу формування загальнонаціональної ідентичності було те, що український етнос до 1991 р. не мав своєї реальної незалежної державності. Тому формування політичної ідентичності почалося з консолідації українського етносу як ядра політичної нації, що було абсолютно логічним та історично виправданим.

Як справедливо зауважує Е. Вілсон: «Українську ідентичність ще треба «перебудувати», відокремивши її від інших національних історій, із якими пов'язувалося життя українців протягом сторічч – російської, радянської, польської, угорської тощо» [5, с. 378].

Формування політичної нації за допомогою етнічного націоналізму було характерним практично для всіх колишніх республік СРСР. Культура титульного етносу, мова, національні символи виступали потужним політичним ресурсом, істотним чинником легітимації нових політичних режимів. На думку Ернеста Геллнера, націоналізм і національну ідентичність у колишніх радянських республіках (крім Росії) можна охарактеризувати як «заморожені». Вони були законсервовані радянською інституційною структурою, світовою економікою і політикою, а після розпаду СРСР розвивалися за моделлю націоналізму «другого етапу», тобто кінця XIX ст., якому і був притаманний підхід до політичної спільноти в термінах «одна держава – одна нація» [6, с. 69].

Можна стверджувати, що політична ідентичність громадян України в роки незалежності формувалася відповідно до соціально-економічних і політичних умов, повноцінно відображаючи їхній зтяжний і суперечливий характер, демонструючи хворобливий стан українського суспільства. Сьогоднішній стан політичної ідентичності в Україні більшістю аналітиків характеризується як «криза», зумовлена комплексом специфічних чинників формування політичної ідентичності та її особливими проявами, які притаманні саме українському суспільству. Одним із чинників кризи політичної ідентичності в Україні була криза радянської держави, її ідеології, концепції, що склалася в суспільстві. Тоталітарний метод управління процесом формування радянської ідентичності ефективно використовував всі наявні засоби і методи: марксистсько-ленінську ідеологію, освіту, ЗМІ, дисциплінарні, метод «залізної завіси» тощо. Зусиллями керівництва держави й компартії радянська ідентичність витіснила ідентичність релігійну й етнічну. Слід також зазначити, що більшість радянських людей почувалися цілком комфортно за цих умов, тому що не знали іншого життя (виїзд за кордон, особливо в західні країни, був практично неможливий), а «залізна завіса» захищала їх від стану дискомфорту.

Друга причина кризи політичної ідентичності в сучасній Україні – це трансформація політичного режиму і політичної системи, яка неминуче передбачає трансформацію суспільної свідомості та власне політичної ідентичності через кризу. Криза і застій старої радянської системи були точкою біфуркації для визначення нової історичної альтернативи суспільного розвитку. Новими орієнтирами виступали національний суверенітет і демократичні цінності, такі як плюралізм, влада закону, індивідуальна свобода, ринкова економіка, високі стандарти життя тощо.

Труднощі перехідного періоду полягали в тому, що одночасно потрібно було формувати нову політичну ідентичність і проводити модернізацію політичних інститутів. Поставлені завдання ускладнювалися переоцінкою політичних цінностей, історії, авторитету й долі, поляризацією суспільства за ідеологічною, ціннісною ознакою, включно зі всіма орієнтирами внутрішньої та зовнішньої політики. Ринкові реформи супроводжувалися надзвичайно тяжкою економічною кризою, маргіналізацією населення, зростанням корупції та злочинності. Незалежність і свобода, до якої так прагнули мільйони людей, водночас дали невизначеність стану і невпевненість у своїй ідентичності, життєві перспективи втратили колишню визначеність [7, с. 184].

Третя складова частина в парадигмі кризи політичної ідентичності в Україні, універсальна для країн сучасного світу, – вплив процесів глобалізації на політичне самовизначення громадян. Під глобалізацією розуміють процес соціальних змін останніх двох десятиліть, що полягає у формуванні єдиного всесвітнього ринку (тобто перемоги лібералізму в загальносвітовому масштабі), всесвітньої інформаційної відкритості (Інтернет), появи нових інформаційних технологій, а також збільшення глобального культурного зв'язку між людьми та народами. На думку Е. Гіденса, під глобалізацією слід розуміти інтенсифікацію соціальних відносин, які пов'язують віддалені райони таким чином, що локальні феномени формуються під впливом подій, що відбуваються на дуже великій від них відстані, а глобальні великою мірою визначаються локальними змінами [8, с. 64].

Тривала геополітична невизначеність негативно позначається на внутрішньому стані українського суспільства. Відсутність чіткої позиції на початковій стадії формування незалежної держави та сьогоднішні дискусії в українському політикумі деформують найважливіший напрям розвитку до національної консолідації та євроінтеграційного вибору.

На думку С. Трояна, Україна «знаходиться на перехресті трьох великих і потужних цивілізаційних просторів: західноєвропейського, євразійського, ісламського, тому в українському суспільстві очевидні розходження й навіть протистояння щодо культурно-цивілізаційних орієнтацій. Належність України до периферійних зон декількох цивілізацій дозволяє визначити її належність до розколотих цивілізацій» [9, с. 188–190].

Новим виміром формування української ідентичності, її сомоствердження та проявом стали події на Майдані у 2013–2014 рр. Саме Революція Гідності вкотре продемонструвала прагнення українців до консолідації, євроінтеграційного вибору, готовності відстояти свої переконання й ідентичність. Євромайдан показав неприйнятність «євразійського» проекту для більшої частини населення, а російська агресія унаочнила несумісність «східнослов'янської» ідентичності з національним інтересом і потребою мобілізації та відсічі екзистенційному ворогові. Відсутність, за поодинокими винятками, активного чи пасивного опору з боку населення й масовий перехід на бік ворога місцевої міліції та спецслужб символічно підтверджував путінську тезу про те, що українці та росіяни – один, штучно розділений народ, тезу, яка для носіїв «східнослов'янської» ідентичності зовсім не є чимось чужим і обурливим. Хоч як прикро, але мусимо визнати, що за умов війни саме цей тип ідентичності заохочує, провокує агресора й водночас обеззброює, демобілізує, схиляє до колаборації значну частину населення [10, с. 15].

Якщо аналізувати джерела російсько-української війни, погоджуємося з думкою українського вченого І. Рафальського, що російсько-українська війна не має жодних економічних передумов. Ця війна є лише зіткненням несумісних ідентифікаційних уявлень. Політична поведінка проросійськи орієнтованих громадян України є виявом їхньої ідентичності, притаманної їм системи цінностей і ціннісних орієнтацій [11, с. 353].

Висновки. Проаналізувавши певні теоретичні концепти та історичні періоди, ми дійшли висновку, що формування української політичної нації як основи державотворення відбувається у постійному пошуку оптимальних моделей взаємодії та взаємозумовленості регіонального й загальнонаціонального аспектів під впливом чинників глобального розвитку з урахуванням співвідношень конфліктного і консенсусного, закономірного й випадкового, шляхом гармонізації міжетнічних відносин і забезпечення інтеграції українського суспільства.

Об'єднуючим фактором національної ідентичності стала воєнна агресія Російської Федерації проти України, яка відбувається всупереч нормам і принципам міжнародного права та міждержавних договорів.

Об'єктами російської агресії стали також демократичні інститути США, ЄС та інших країн. Поширення дезінформації російськими державними телеканалами, фінансування Кремлем праворадикальних партій у Німеччині та Франції, розпалювання міжетнічної та міжрелігійної ворожнечі засобами інтернет-мереж – усі ці дії вказували на глобальний характер російської агресії.

Черговим викликом сучасності є глобальність світу. Така особливість, як еміграція з України за умов російсько-української війни, низького рівня життя, відсутності перспектив для самореалізації людини й об'єктивної комунікації, лицемірність влади – це, по суті, вирок суспільно-політичній системі, нездатній консолідувати українське суспільство. Політична система, яка панує в Україні, спричиняє відчуження громадян від держави.

Ще одним негативним явищем в українському суспільстві є позиція деяких політичних сил, котрі вдаються до ігнорування передумов і сутності російсько-української війни, створюючи не лише невиправдані, а й деструктивні уявлення, ніби факт російської агресії можна просто не помічати. Ігнорування такої позиції вкрай негативно позначиться на обороноздатності країни та на суспільно-політичній ситуації. Отже, подальший розвиток України можливий лише на засадах актуалізації базисних цінностей європейської цивілізації, які можуть об'єднати і консолідувати українське суспільство за умов нових глобалізаційних викликів.

Список використаної літератури

1. Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації / Аналітична доповідь. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 160 с.
2. Андреева О.М. Національна безпека України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією. Київ : Парламентське видавництво, 2009. 360 с.
3. Пашина Н.П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства : монографія. Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2013. 416 с.
4. Рафальський О.О., Самчук З.Ф. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.
5. Вілсон Е. Українці : несподівана нація / пер. з англ. О. Грищенко, Н. Гончаренко. Київ : «К. І. С.», 2004. 552 с.
6. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / пер. з англ. Київ : Таксон, 2003. 300 с.
7. Пашина Н.П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства : монографія. Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2013. 416 с.
8. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Stanford University Press, 1991. 256 p.

9. Троян С. Сучасна Україна: від локальної цивілізації до консолідації суспільства. *20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього* : матеріали XI науково-практичної конференції. Київ : Національна академія управління, 2011. 404 с.
10. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.
11. Рафальський О.О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 400 с.

NATIONAL IDENTITY IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION: DILEMMAS AND PROSPECTS OF MODERN UKRAINE

Vasyl Klymonchuk

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Faculty of History, Political Science and International Relations,
Department of Political Science
Shevchenka str., 57, 76025, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

The article provides a political analysis of crisis phenomena in the political sphere of Ukraine, in particular the crisis of “national identity”, as described by the managed media and a large part of political analysts, scientists, experts, determines the objective parameters of this crisis, shows possible “crisis scenarios”. development of the specified phenomenon in case of preservation of the allocated negative tendencies. The problem of identity is considered, which is covered in the works of various conceptual areas that explore “national identity” and which implies the ideal – a typical example of its reproduction, formation, development and whether there is an optimal “historical and political norm” guarantees the absence of destructive political processes in Ukraine in the future.

It is studied that structurally the crisis of Ukrainian identity can be compared with crises in developed European countries, despite the fact that they sometimes have a stronger effect of slightly different factors: not always controlled migration to European countries, clash of European integration and national values. It is stated that the essence of the crisis of national identity on a European scale is structurally similar in many respects to the crisis in Ukraine. It is argued that while Ukraine has been hurt by the collapse of the Soviet Union and the “socialist camp”, Western and Central Europe, denying pro-American “Westernness” and seeking greater independence from NATO, is painfully seeking a modern, independent US project that would not undermine European security. and national identity. Europe seeks to rediscover itself in a new capacity, as does Ukraine, which is forced not only to rediscover itself as a “European nation” but also to seek national security strategies to preserve itself in that capacity.

The socio-political processes in Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war and the main ideological preconditions of the Russian aggression against Ukraine are conditioned. The concept of the future of the Ukrainian nation in the conditions of modern geopolitical challenges is forecasted.

Key words: identity, national identity, destructiveness of political processes, European identity, identity crisis, national values, national security strategies, geopolitical challenges.